

steden, kregen er de steeds verwoestender aanvallen van de Britse en Amerikaanse zware bommenwerpers te doorstaan. Bij een grote groep Rotterdammers die bij de *Reichsbahn* in de buurt van Neurenberg was tewerkgesteld en in een school ondergebracht, leidden die bombardementen er toe dat, aldus een hunner,

‘elke gedachte aan reinheid en hygiëne door ons overboord geworpen (wordt). Om direct klaar te zijn wanneer de sirenes gaan loeien, gooit een ieder zich gekleed en wel, vuil en vies, op zijn krib. De handen en het gezicht zien bijna geen water meer en wij stompden af als beesten. Enkelen gaan zelfs zo ver, hun behoeften te doen op plaatsen waarvoor zij niet ver behoeven te lopen, dus in de school gewoon in de gang. De urinoirs zijn al lang verstopt en het water staat soms een decimeter hoog. Hierin plast een ieder onverschillig weg en gaat even later doodleuk weer naar zijn kamer op de krib. Een smeerbeel, een rommel om van te gruwen.’¹

Een Hilversummer die met zijn groep in Westfalen terecht kwam, constateerde begin januari dat sommigen van zijn lotgenoten er ’s avonds twee uur over deden om van hun werk naar hun barakkenkamp terug te strompelen,

‘wat een hopeloos ongelukkig en verwaarloosd troepje vormen zij – en dat alles ter ere van Hitler en z’n bende. Daar is de Wilde die een breuk heeft en elke dag omkomt van pijn. Van der Ley hebben ze dagen laten lopen en nu ligt hij in het *Lager* met heftige dysenterie. Hulst heeft vuile, etterende wonden in voeten en benen. Géén dezer mensen heeft enige medische verzorging. En naar de *Sanitäter* gaan kunnen velen niet eens, omdat ze dan negen kilometer heen en terug hebben te lopen. Heuveling is kort voor Kerstmis uit het *Lager* gejaagd – hij bleek longontsteking te hebben. Drie dagen later is hij, op een open slede in een heftige sneeuwstorm, naar Tecklenburg gebracht waar hij op Oudejaarsavond gestorven is. Er zijn nu al meer dan dertig doden.’²

Later in januari schreef dezelfde Hilversummer:

‘Nog altijd is het fel koud en ligt de sneeuw bijna een halve meter hoog. Doch dag in, dag uit gaan de mannen naar de *Baustelle*, weer of geen weer. Soms sneeuwt het zo hevig dat men slechts enkele meters vooruit kan zien. En soms vriest het 10 à 15 graden. Dan staan ze in een snijdende wind welke door hun meest veel te dunne kleren blaast. Velen hebben niet anders dan een dunne regenjas.’³

¹ J. van Noorderhaven (ps. van J. van Lambaart): *Blijdorp – Zollhaus 1944–1945* (1946), p. 111. ² B. Ham: *Arbeider in Moffenland*, p. 149. ³ A.v., p. 152.